

УДК 808.55/811:376.37

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-163-168

ИСКЕНДЕРОВА Ж.И.

Б. Бейшеналиева атындагы КММИУ

ИСКЕНДЕРОВА Ж.И.

КГУКИ имени Б. Бейшеналиевой

ISKENDEROVA ZH.I.

KSUCA named after B. Beishenalieva

**СӨЗ МАДАНИЯТЫН ЖАНА САХНА КЕБИН АНЫКТООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ:
ДИКЦИЯ, ДИКЦИЯЛЫК ТРЕНИНГ****КУЛЬТУРА РЕЧИ И КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ:
ДИКЦИЯ, ТРЕНИНГ ДИКЦИИ****SPEECH CULTURE AND CRITERIA FOR THE DEFINITION OF STAGE SPEECH:
DICTION, DICTION TRAINING**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада сөз маданияты жана сахна кебине коюлуучу талаптар каралган. Театр тарыхында сахна кебине коюлуучу талаптар мезгил-мезгили менен ар түрдүүчө көтөрүлүп келген. Ал маселелер сөзгө, сөз таасирдүүлүгүнүн чыгармачылык процессине, сөздүн технологиясына, дикцияга, үнгө, сөз айтууга, аны көркөмдүк менен берүүгө жана жеткирүүгө ж.б. нормаларга байланыштуу. Искусствонун ар кандай башка түрлөрү сыяктуу эле сахна кебинде иштөөнүн, сөзгө арбалуунун өзүнүн техникалык ыктары бар. Актёр үчүн чыгармачылыктын башталышы сахналык кептин жөнөкөй негизин, анын мыйзамдарын жана категорияларын өздөштүрүүдөн башталат. Кеп сүйлөө чеберчилигин жана техникасын калыптандырууда ар кандай ыктар жана машыгуулар пайдаланылат. Дем алууну отургузуу, аны туура кармоо, ар бир тамганы так айтуу, сүйлөөрдө тил, жаак, эриндерди иштетүү, үндү ар кандай диапазондо чыгаруу тууралуу айтылат. Биз сахналык кепке тийиштүү мыйзамдарды иликтейбиз.

Аннотация: В статье рассматриваются культура речи и требования к сценической речи. На протяжении всей истории театра требования к сценической речи время от времени менялись. Это требования по отношению к слову, к влиянию слова на творческий процесс, к технологии слова, к дикции, к голосу, к произношению слова и другим нормам. Как и в любой другой форме искусства, в работе над сценической речью и привлечении внимания к словам имеются свои технические приёмы. Для актёра начало творчества связано с овладением простой основой сценической речи, её законами и категориями. В формировании речевых навыков и техники используются различные приёмы и упражнения. Речь идёт о постановке дыхания и его правильном удержании, о чётком произношении каждой буквы, обрабатывании языка, челюсти, губ в речи, о воспроизведении звука в разных диапазонах. В статье рассматриваются законы, касающиеся сценической речи.

Abstract: Throughout the history of the theater, the requirements for stage speech have been raised from time to time in different ways. These problems are connected with the word, with the influence of the word on the creative process, on the technology of the word, on diction, on the voice, on the pronunciation of the word, its artistic transmission and other norms. As in any other art form, working on stage speech and drawing attention to words has its own techniques. For an actor, the beginning of creativity begins with mastering the simple basis of stage speech, its laws and categories. Various techniques and exercises are used in the formation of speech skills and techniques. It is about planting the breath and holding it correctly, about the clear pronunciation of each letter, processing the tongue, jaw, lips in speech, about reproducing sound in different ranges. We are investigating the laws concerning stage speech.

Негизги сөздөр: сөз маданияты; сахна кеби; актёр; дикция; дем алуу; артикуляция; театр.

Ключевые слова: культура речи; сценическая речь; актёр; дикция; дыхание; артикуляция; театр.

Keywords: speech culture; stage speech; actor; diction; breathing; articulation; theater.

Сахна кеби – сөздү (тилди) таза, даана, так сүйлөөгө үйрөтүүдө макал-лакаптардын, жаңылмачтардын кооз үлгүлөрүн, накыл кептердин, учкул сөздөрдүн, акыйнектердин, табышмактардын, калптардын, бат айтмалардын, тамсилдердин, жомоктордун, санат-насыяттардын, эпостордун топтомун өзүнө камтыйт. Сахна кебинде кептин түрлөрү маанилүү ролду ойноп, ал сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн үстүндө ырааттуу иштөөсү дегендикке жатат. Сөздөр, сүйлөмдөр сахнада сүйлөө үчүн кеңири, толук материалдарды берет.

Кесипкөй адистин сөзүнүн (тилинин) тактыгына, тазалыгына, үндүк диапазонунун уккулуктуу туура чыгышына сахна кебинин алкагында атайын алгач денени машыктыруучу тренингдер жасалат. Андан соң, дем алууну туура коюуунун үстүндө иштөөдө эң оболу дененин түз-сындуулугун жөнгө салуудан баштоо керек. Сындуулук бул – баштын түз абалда болуусу, азыраак түшүрүлүп жайылган ийиндердин артка берилиши, далы менен арканын түздүгү, көкүрөктүн аз-маз алдыга жүткүнгөн абалы жана курсактын (ичтин) ылдый жагынын жеңил тартылышы болуп саналат. Бул учурда дене кысынып-кыйналбай эркин, бошоң абалда болуусу зарыл. Туура кармалбаган дененин сыны эң алды дем алуу процессинин бузулушуна үндүн туура, таза, жеткиликтүү чыкпоосуна өбөлгө түзөт. Дененин түз туура эмес кармалышындагы омурткалардын бузулушунун, ошону менен бирге эле жүлүндүн кысылуусунун залакасы бүткүл борбордук нерв системасына терс таасирин тийгизип, үн аппаратынын тез чарчашынан улам, адистик үн оорулары пайда болот. Ал оору үндүн тез чарчашын, дененин талыкшуусунан улам кош көңүлдүүлүктү жаратат. Ушундай абалдардан улам денени туура сындуулукка тарбиялоо бул – туура дем алуунун үстүндө иштөөнүн бирден бир негизги милдети экендигин айгинелеп турат.

Туура дем алуу. Дем, негизги, сырткы сүйлөгөн сөз болуп эсептелинет. Туура дем алуудан үндүн тазалыгы, тактыгы, көркөмдүгү жана тоналдык оттенкалардын өзгөрүшүнө байланыштуу болот. Сүйлөөрдөн мурун дем алуу керек. Дем алуу учурунда өпкө абага толот, көкүрөк клеткалары кеңейет, кабыргалар көтөрүлөт да, аба өткөрүүчү диафрагма пластинкалар ылдыйлайт. Аба өпкөдө кармалып турат, сүйлөп жаткан учурда акырындык менен керектелет.

Профессор Ж.Дүйшеев айткандай, көп сөздөрдү жана фразаларды айтууда дем алууну тарбиялоо керек. Дем алуу – сүйлөө (дикция) менен негизги үндүн (сүйлөө үнүнүн) физиологиялык негизи болуп эсептелет. Сүйлөө маданиятынын эң зарыл элементи да туура дем алууга байланыштуу [1, 88-б.]. Дем тартканда ийиндерди көтөрүп, дем алуу органдарын кыспоосу үчүн, эң алгач түз-тике, кысымсыз туруп, буттарын ийин аралыгынан ачып, колдор (оң кол) диафрагма менен ылдыйкы кабыргалар тушунда (сол кол) болуп, арканы түз кармоосу (осанканы) сунушталат. Ушундай абалда болуу менен бирге – өтө эркин, кыйналуусуз, тырышып-катыбай карманууга жетишүү керек. Ал эми дененин түздүгүн (осанка) кармай билбегендик – дем алуунун туура коюлуп жана туура пайдалануусуна зыянын тийгизет. Туура эмес алынып, туура эмес пайдаланылган дем алуу кызматы – дененин түз болуусуна тоскоолдук туудурат. Ал гана эмес, түз тура албаган денедеги үн аппараттары тез чарчап, кесиптик үн оорулары пайда болуу менен болочок актёрдун жалпы иштөө абалына терс таасир тийгизип, көңүл кош, кайдыгер, алсыздыкка түрткү берет. Туура жүргүзүлгөн дем алуу машыгуулары организмдеги жашоо абалынын туура өтүүсүн камсыздандырып, үн жана сүйлөө аппараттарынын чарчоосуна жол бербей, тескерисинче алардын ишмердүүлүгүн арттырып, үндү байытат.

Дем алууну туура коюуда, мурун менен дем алууну өздөштүрүү өтө маанилүү болуп саналат. Дем алуунун бул түрү артикуляциялык жана дем алуу органдарына түздөн-түз оң таасирин тийгизет. Алдын ала даярдоо иши болуп – бет, моюн, көкүрөк клеткалары, алдыңкы-арткы, ылдыйкы кабыргалар, бел, төмөнкү курсак булчуңдарына өздүк массаж жасалат. Туура уюштурулган дем алуу машыгуулары, организмдеги турмуштук процесстердин туура өтүшүнө, ошону менен бирге – сүйлөө жана үн аппараттарынын эркин, табигый жол менен иштөөсүн өстүрүүгө жагымдуу шарт түзөт.

Алынган демди туура эмес бөлүштүрүп пайдаланган учурда, кесипкөйдүн жан дүйнөсүнө ашыкча кысылууну, жагымсыз бир чарчоону алып келет жана дикциясынын начарлоосуна түрткү берет.

Профессор Г.Дулатова “Кыргыз театрынын сахналык кеби” аттуу эмгегинде диафрагмалык дем алуунун механизми боюнча көп ойлору менен бөлүшкөн. Алардын баары сахна кебине тиешелүү болору талашсыз. Улуу чебердин аныктамасы боюнча, өпкө аркылуу адам дем алат. Бул аксиома. Бирок дем алуу процесси ички органдардын кезектүү кыймылдарынан турат. Дем алганда диафрагма кеңейет, өпкөнү курчаган булчуң эттер чыңала түшөт. Дем алуу учурунда

ичтин төмөн жагындагы булчуң этти бек кармоо керек [2, 52-6.]. Көнүгүүлөр адегенде олдоксон, ийкемсиз, эпсиз болуп, кокусунан эле өзүнөн-өзү туура эмес жасалган кыймылдар пайда болот. Бара-бара көнүгүүлөр үзгүлтүксүз машыгуулардын натыйжасында аң-сезимдүү түрдө аткарылып, ишенимдүү, ийкемдүү, эптүү, жарашыктуу болуу менен ар кандай ыкмалар бекип, баары көнүмүш адатка айланат.

Ушундай система боюнча көнүгүүлөр кайталануу жолу менен өткөрүлгөндө булчуң эттер улам чыңалып, кайра жыйрылып отуруп, өпкөдөгү демди тууралап кармаганга жөндөмдүү болуп калат. Эгерде актёр же көркөм окуучу дем тартууну, дем чыгарууну туура пайдаланбаса, өпкө гана зыян тартат. Демди мурун аркылуу тартуу, ооз аркылуу чыгаруу өпкөнүн иштөөсүнө да, гигиенасына да ыңгайлуу келет. Анткени мурун ичиндеги майда түтүкчөлөр, мурун көңдөйүнө кирген абаны чыпкалап тазалайт. Экинчи жагынан, мурун көңдөйүнө жайгашкан бездер жана майда кан тамырлар агып кирген абаны жылытат, керектүү жылуулукка жеткирет. Ошол нымдуу таза аба көмөкөйдү, кокону, колкону, өпкөнү демге каныктырат. Аба көмөкөйдөн өткөндө үн чыгат. Сүйлөө аппаратынын органдары кыймылга келгенде түрлүү тыбыштардын курамынан сөз жаралат.

Сахна кеби боюнча белгилүү окутуучу Е.Ф.Саричева: “Актёрго, көркөм өнөрпоздорго дем алууну пайдаланууда билгичтикти жана эрежелерди эсепке алуу туура келет. Узун сүйлөмдө, монологдо, ыр сапта, диалогдордо, фехтование кыймылы менен сүйлөөдө (жүгүргөндө, секиргенде, күрөшкөндө) – ушулардын бардыгында тең бышык иштелип чыккан жана туура коюлган дем алуу талап кылынат. Ансыз ырдын структурасы, фразадагы ойдун агымы, үндүн чыгышынын калыбы бузулат. Абаны ысырап пайдалануу, дем тартканда дем алуу аппараттарына күч келтирүү – көркөм сөз өнөрпозунун, болочок актёрдун абалына чыңалуу менен чарчоону пайда кылат” [3, с. 86] – деп, кеңеш берет. Деги эле кыймылдуу (басуу, чуркоо, бийлөө, жумуш жасоо, сууда сүзүү) учурларында дем алуу көнүгүүлөрүн жасоо татаалыраак. Ошондуктан, адегенде кыймылсыз – турган, отурган, жаткан абалдагы дем алуу көнүгүүлөрүнөн баштоо керек. Андан кийин гана кыймылдуу машыгууларга өтүү зарыл. Мындай системалуу машыгуулар керектүү, шарттуу рефлекстерди бекитет. Машыгуу мезгилинде дем алуу органдарынан барган сигналдар жогорку нерв иштемдерине, адамдын психикасына жагымдуу таасир этүү менен, анын маанайын, жасалып жаткан ишине карата мамилесин өзгөртөт. Дем алуу аппараттарынын анатомиясын, физиологиясын жана гигиенасын түшүнүп билүү – өнөрпоздор үчүн өтө зарыл.

Кыймылдуу абалдагы машыгууларга дыкат тандалып алынган сандардын, артикуляциялык тыбыштардын, жеке сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, макал-лакаптардын, жаңылмачтардын, бат айтмалардын, кыска айтылган окуялардын, санат, насыят жана термелердин, санжыралардын, поэзиялардын, кичине жана чоң эпостордун, тамсилдердин, жомоктордун жана монологдордун кыска жана узун саптарына жараша тартылган демди туура бөлүштүрүү, аны туура пайдалануу сахна кеби жана көркөм окууда иштелип чыгат. Дем алуу боюнча көнүгүүлөрдү түзүүдө кыргыз тилинин фонетикасына өзгөчө көңүл бурулат: маселен, узун дем чыгарууга көнүгүүлөрдү жасоо учурунда ар бир сөздөгү созулма үндүүлөрдүн саны эске алынат жана көнүгүү учурунда сөздөрдүн санын бир дем чыгарууда көп ашырып жиберүү жарабайт. Демек, дем алуу жана дем чыгарууну көзөмөлдөө маанилүү.

Дем алууну жүргүзүү боюнча тренингдерден мисалдар берилет. Биринчиси “Шам өчүрүү” деп аталат. Шам өчүрүүдө ар кыл ыкмаларды пайдаланса болот. Маселен, көнүгүүнү аткаардан мурун, топтогу балдар-кыздар сахнаны толугу менен ээлеп турушат. Дем алуу менен бирге сахнанын так ортосунда турган шамды баары бирдей төмөнкү сандарга чейин үйлөшөт. Маселен, 1 санга дем алышат дагы, 8 санга чейин акырындан үйлөп отуруп, улам үйлөөнүн темпин дагы, үнүн дагы күчтүрөөк чыгарышат. Акыркы 8-санда шам өчүп калыш керек.

1. санга дем алып, 8 санга үйлөйт.
2. 1 санга дем алып, 5 санга үйлөйт.
3. 1 санга дем алып, 1 санга үйлөйт.

Дем алуу көнүгүүлөрү он үч мүнөттөн ашык жасалбайт.

Кийинки экинчи дем алуу тренинги төмөнкү таблицада көрсөтүлгөндөй сандардын жардамы менен жасалат.

Таблица 1. Дем алуу тренинги

Дем алуу	Дем кармоо	Дем чыгаруу	Бошонуу
----------	------------	-------------	---------

3 санга	2 санга	Артикуляция менен: 3, 13, 23, 33, 43, 53, 63, 73, 83, 93;	Эркин, бош – абадан бошонуу
2 санга	2 санга	Шыбырап: 103, 113, 123, 133, 143, 153, 163, 173, 183, 193;	Эркин, бош – абадан бошонуу
1 санга	1 санга	Акырын: 203, 213, 223, 233, 243, 253, 263, 273, 283, 293;	Эркин, бош – абадан бошонуу
1 санга	1 санга	Катуу: 303, 313, 323, 333, 343, 353, 363, 373, 383, 393;	Эркин, бош – абадан бошонуу
1 санга	1 санга	Шыбырап: 503, 513, 523, 533, 543, 553, 563, 573, 583, 593.	Эркин, бош – абадан бошонуу

Таблицадагы эреже белгилерин сактап, сандарды бир дем менен так санап айтып берүү, бул өзү эле дикцияны жана туура дем алып сүйлөөнү талап кылат. Айрыкча айтып койчу нерсе, ашыгып же шашып демди жутпаш керек. Сүйлөп жатканда дем жетпей калса, эреже белгилерин пайдаланып, кичинекей тыныгуунун (паузанын) жардамы менен дем алууну улап кетсе болот. Жогоруда келтирилген көнүгүүлөрдү ар кандай варианттарда жана айкалыштарда түзүп, сандарды да көбөйтсө болот.

Дем алуу аппаратынын булчуңдарын кызытып алгандан кийин үндүн үстүндө иштөөгө өтүүгө болот. Чоң ишти кармаар алдында кичинекейинен, татаалды аркалаарда жөнөкөйүнөн баштоо зарыл эмеспи. Үндүк көнүгүүлөр жекелик түрдө педагогдун дайыма байкоосу менен жүргүзүлөт. Негизги жана өзгөчө үндү машыктыруу процессинде пайда болгон булчуңдук, угуу жана вибрациялык сезүүлөрдү эсте сактоого жана бекемдеп калууга бурулат.

Ал эми үн көркөм, музыкалуу чыгышы үчүн туура дем алуунун ролу чоң. Сөздөрдү сүйлөөдө үн дем алуу менен байланышта болот.

Албетте, адам сүйлөөрдөн мурда дем алат да, акырындык менен кайра чыгарат. Үн түйүнүндөгү үн жылчыкчасынын байланышын ажыратып жана бириктирүүнүн натыйжасында үн келип чыгат. Көкүрөк клеткасы, таңдай, мурун көңдөйү, тиштер, бет сөөктөрү үн тыбыштардын көрсөткүч кызматын өтөйт.

Үндү коюу – бул болсо табигый белгилерди ачуу, өстүрүү жана байытуу, адистик ык менен үндүн чыгуусун жакшыртуу дегендикке жатат. Үн актёрго көп жылдарга кызмат кылуу үчүн үн аппаратынын иштөөсүнө керектүү шарттарды түзүү дегендик. Бул шарттар актёрдун үнүн ар кандай кокустуктардан, жараттардан сактоого керек. Актёр өмүр бою өз үнүн сактоого, чындоого жана өстүрүүгө милдеттүү. Эгерде такай, системалуу машыгуу болбосо, театр мектебинен өздөштүрүп алган шарттуу рефлексер бат эле жоголуп кетүүлөрү мүмкүн. Үндүн үстүнөн иштөөнү туура уюштуруу, кеп ыктарын өстүрүүнүн бирдиктүү процесси болуп саналат. Сахна кебинде дикция менен дем алуунун үстүндө иштөө, үндү коюунун башталышы болуп эсептелет. Артикуляциянын жана дем алуунун үстүндө иштөө, резонаторлорду текшерүү – булардын бардыгы туура үн түзүлүшүн коюудагы биринчи гана тепкичтер. Алар сүйлөөнүн ачыктыгын, жеткиликтүү дем алууну жана үндүн шаңдуулугун камсыз кылышат.

Жакшы үн чыгаруу адамдардын жашоосунун бардык тармактары үчүн абдан маанилүү. Жакшы үн – бул айтып жаткан сөздөрдү так айтуу. Бул ар бир адам үчүн, жашына жана жасаган ишине карабастан маанилүү. Үндүн күчү дем алуунун, үн түзүлүшүнүн жана активдүү артикуляциялык функциянын координацияланган ишине байланыштуу. Үн жаратуучу же тыбыш чыгаруучу – артикуляциялык система. Үндүн чыгышынын күчүн мыктылоонун жана өстүрүү ишинде үндүн күчүн кыйкырык катары түшүнбөө керек. Күч жагынан үндүн чыгышы чыйрак болушу үчүн машыгуу көнүгүүлөрүн тыбышты күчтүүдөн жана басаңдатуудан баштоо керек.

Үн көнүгүүсүнө карата төмөнкү мисалда көрсөтүлгөндөй бирден үндүү тыбышка басым коюлуп айтылат:

и-э-а-о-ө-у-ү-ы (1-ритм басым менен айтылат)

2. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (2-ритм)
3. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (акырындан 3-ритм)
4. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (4-ритм)
5. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (өсөт 5-ритм)
6. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (6-ритм)
7. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (7-ритм)
8. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (катуу 8-ритм)

Ар бир катарга бирден дем тартылып, уламдан-улам ритмдер тездеп, үндүн күчү да жандуу чыгып, б.а. 1-регистрдеги үн өсүшү камтылып айтылат. Албетте, артикуляциялык тактык, дааналык, бышыктык менен сүйлөө аппараттарынын элпек, ийкемдүү ишмердүүлүгүн арттыруу талап кылынат. Тыбыштар сүйлөө органдарыбыздын ар түркүн абалда кыймылга келүүсү же кыймылсыз абалда турса да, бул процесске тикеден-тике катышуусу аркылуу жасалат. Сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу мындай кызматы артикуляция деп аталат. Дем алуу, сүйлөө органдарынын өз ара аракетинен артикуляциялык белгилерге ээ так, даана, уккулуктуу тыбыш жасалып, кеп ишмердигинин башаты түптөлөт. Ар кандай ойлор тилдин материалдык базасынын негизинде түзүлөт. Адам баласы тил менен тыбыш айтып, үн чыгарат. Үн чыгаруу менен бирге сөз айтылат. Ал эми ушул сөздү сахнада айтуу күнүмдүк жашоодо айтылган сөздөн айырмаланат. Мына ушундай айырмачылыкты билүү актёрдун чыгармачылык дүйнөсүнүн калыптануу процессине көмөк көрсөтүп, сөз маданияты же сахна кебине коюлуучу талаптар: дикция, дикциялык тренинг жөнүндө терең билүү зарылдыгы келип чыгат.

Дикция [латын тилинен *dictio* – айтуу, сүйлөө] үндүү жана үнсүз тыбыштарды, сөздү, муундарды, фразаны, сүйлөө үнүн ачык, айкын, так жана ташка тамга баскандай уккулуктуу, жеткиликтүү айтуу дегенди билдирет. Башкача айтканда, дикция – артикуляциялык тактык, дааналыктын негизи болуп эсептелет. Так айтылган дикциянын ишке ашуусу дем алуу жана үндү пайда кылуучу тилдин, сөз сүйлөөдөгү кыймылдуу органдарынын атайын машыгуу иштеринин жардамы менен ишке ашырылат. Сүйлөө процессине катышкан органдардын ийкемдүү, элпек жана туура, так иштөөлөрү “сүйлөөнү” мыкты даражага жеткирүүгө жана кайсы бир жетишсиз мүчүлүштөрдү оңдоого шарт түзөт. Андай максатты көздөгөн туура жана так артикуляция үчүн күчтүү, серпилгич, ийкемдүү сүйлөө органдары – тил, эриндер, жумшак таңдай, төмөнкү жаак ж.б. иш аткарышат.

Дикция актёр, лектор, мугалим, диктор, алып баруучу, ырчы үчүн айрыкча маанилүү. Мыкты дикцияга ээ болууну көздөгөн адис, өз үнүнүн сапатын жана көлөмүн жакшы билип, атайлап, анын диапазонун кеңейтүүгө жана угулушун мыктылоого умтулуш керек. Эгерде туура пайдаланууга тарбияланса, ар кандай үндүн өзүнө тиешелүү сонун касиеттери болот. Сахнада ошол сонундукту айгинелөө үчүн, ага жеткирүү жолдогу тренингдердин максаттарын жана милдеттерин кесипкөй бүтүндөй аң-сезимине канык кылып алыш керек.

К.С.Станиславский “Ырдоо жана дикция” («Пение и дикция») аттуу эмгегинде дикцияны мындайча чечмелейт: “Дикция, чыгармадагы каармандардын ички сезимдерин көрүүчү менен угуучуга көркөмдүк сапатта жеткире турган эң негизги курал болуп саналат. Мыкты иштелген тилдин (артикуляциянын) техникасы, жөнөкөй жана маданияттуу деңгээлде сүйлөөнү жаратып, музыкалуулукту, туруктуулукту, түрлүү ритмди, кесипкөйдүн ички ой жүгүртүүсүнүн жардамы менен көрүүчүгө, угуучуга өтө жеткиликтүү тартуулоону камсыз кылат” [5, с. 67-70] – деген пикирди колдойт. Албетте, мыкты дикцияга ээ болуш үчүн, сөз тутумунда адабий нормага ылайык келбеген тил каражаттарын колдонууга болбойт. Айтылып жаткан маанисине, стилистик өзгөчөлүгүнө жараша туура жана даана айтылганда, сунушталып жаткан ой-пикир угуучуга, көрүүчүгө жеткиликтүү болот. Дикцияны, дем алууну, үндү адистик менен колдоно билүү үзгүлтүксүз көңүл бөлүүнү талап кылат жана күндө тренингдерди аткаруу аркылуу жетишилет. Дегеле эне тилди, анын оозеки жана жазма түрлөрүн үйрөнүү өмүр бою өксүбөй ырааттуу жүрүш керек.

Дикциянын (артикуляциянын) үстүндө машыгуудагы дагы бир эң туура багыт, чыгармадагы сөздөрдү образдын атынан эмес, өз атынан сүйлөө болуп саналат. Ушундай талап менен иштеген актёрго эң бир татаал процесс – образга кирүү болуп эсептелет.

Буга бир мисал, жазуучу, көркөм окуунун чебери И.Л.Андроников айткандай, жөнөкөй эле “Саламатсызбы” деген сөздү, фразаны: какшыктаган, кайгы-капалуулук, көңүл коштук, жазакерлик, коркоктук ж.б. модалдык мааниде сүйлөшүнө ылайык ар кандай экспрессивдик мааниде ээ болот да, аны актёр кандай окраскада айткандыгына ылайык таасирлентет.

Ошондуктан “Саламатсызбы?” деген сөздүн айтылышына карай алтымыштан ашык мааниси болсо, В.А.Артёмов “акырын” деген сөздүн “45 түрлүү оттенкалык маанисин ачууга болот” – дейт. Ал эми көрүнүктүү педагог А.С.Макаренко “кечте берсең болот” деген жөнөкөй эле фразаны 50 түрдүү маанилик оттенка менен айтууга боло тургандыгын билдирет. Дагы бир аныктамада А.С.Макаренконын мындай деп жазганы бар: “Эгер, көркөм окуучу “мында кел” деген сөздү айтууда 15-20 түрлүү кылып айта алган болсо, анда ал өз ишинин нагыз чебери” [6, с. 206]. Демек, “мында кел” деген бир эле тизмекти интонациялык жактан ар башка мааниде кайталап айтканда, сүйлөөчүнүн максатына ылайык үндүн көп кырдуу ритмо-мелодикалык кыймылына карай ар түрдүү оттенкалык мааниге ээ болушу ыктымал. Албетте, сөздүн ачыктыгы жана уккулуктуулугу жеке эле үндүн же дикциянын сапатынан эмес, баарыдан мурда ички актёрдук техниканы өздөштүрүүдөн камсыздандырылат.

Жогорудагыдай иштиктүү процесс болочок актёрго да, окутуучунун ишине да өтө чоң жардам берет. Анткени, бир эле сөздүн же жөнөкөй фразанын жардамы аркылуу актёр мыкты дикция менен көрүүчүнү таасирлентет, ишендирет, толкундатат, кошо кайгыртат, сүйүнтөт, кыжырлантат, ачуулантат. Ошондой шартта актёрдун билиминин, табигый адамдык акыл парасатынын, актёрдук чеберчилигинин деңгээли аныкталып ачылат жана туура багытта өсөт. Ошондуктан, сахна кебинде машыгууга муундар, сөздөр, фразалар, макал-лакаптар жана ар түрдүү мүнөздөгү, жанрдагы ыр түрүндөгү тексттер, кара сөз (проза) жана о.э. элдик оозеки фольклордук чыгармалардын үзүндүлөрүнөн алынат.

Демек, актёрду окутуу практикасында үндү кабыл алууну жана сезүүнү көрүү аркылуу өөрчүтсө, же тескерисинче, көрүүнү сезүү аркылуу кабыл алса болот. Ушуга ылайык тренингде координаттардын орун алуу системасы эске алынат.

Сахна кебинде макалдар менен иштөөдө үндүү тыбыштар кенен созулукка айтылат. Ар бир сөз уккулуктуу болуп, “таптап” айтуу мүнөздүү келет. Макал-лакаптарда өтө кеңири тараган синтаксистик кубулуш – карама-каршы, салыштыруу маани берүү өтө көп орун алат. Ушул карама-каршылык, салыштыруу мүнөздү айырмалоодо интонациянын, б.а. үндүн өзгөрүү жөндөмдүүлүгү чоң орунду ээлейт. Үн менен бирдикте мүнөздүн өзгөрүүсү байкалат да, карама-каршылыкка айтуучунун өз мүнөзү, көз карашынын жыйынтыктуу бүтүмү тартууланат. Туура жүргүзүлгөн талдоодо макалдын турмуштагы кайсы фактыга салыштырылып жатканын аныктоого болот [7, 98-б.]. Албетте, “сөздүн көркү – макалда” экендиги талашсыз. Макал-лакаптар тилде “кептин даяр материалы” катары колдонулуп, кептин орундуу, көрктүү, мазмундуу, салмактуу жана да бай болушуна кызмат кылып, кеп билген адамдын бир сыпатын билгизет.

Ошентсе да, кепте “даяр материал” катары адам жан дүйнөсүндө дамаамат жашаган макал-лакаптар, жаңылмачтар, бат айтмалар ж.б. менен иштөөдө баардык көнүгүүлөрдү алгач эки топко бөлүп алуу керек: көндүмдөрдүн калыптанышы боюнча көнүгүүлөр жана сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү боюнча көнүгүүлөр. Демек көнүгүүлөр шарттуу-оозеки жана оозеки деп аталат. Алар баскычтардын түрү катары келип чыгышат. Ар бир түр өзүнүн максатына шайкеш келиши керек. Бул ар тепкичтеги көнүгүүнүн сапаты, коюлган максаттын мазмунуна жараша болуусу керек дегендик. Шарттуу-оозеки көнүгүүлөрүндө сүйлөөчүнүн репликасы берилген, шартталган, колдоого ээ болгон. Ошондой эле алар кырдаалга жана кептик, сүйлөө маселесине ээ. Ал эми жаңылмач, бат айтмаларды айтууда сөздөрдү абдан так жаттап, айтылып жаткан окуяларга баа берүү менен бирге, өздүк мамилени катыштырып, мүнөздү кыспай эркин коюп айтуу керек. Сүйлөмдөр аркылуу баяндалып жаткан окуяны элестетип көрө билген артикуляциялык аппараттардын ийкемдүүлүгүнө түрткү берет.

Жаңылмачтар айтылышы уйкаш болуп, андагы тыбыштар менен муундардын үндөш болуусу айтуучунун жаңылышына шартталат.

Адегенде өтө жай айтылып, ар бир тыбыштын муундук айырмасын, акыркы сөздөрдүн так орун тартибине артикуляциялык аппараттардын ишмердүүлүгүнө басым коюлуп, айтылышына маани берилет. Ошону менен бирге эле маанисине жана уламдан-улам тездеп – аягында өтө бат жаңылбай айтууга жетишилет. “Жаңылтмалар же бат айтмалар” сөз чеберлеринин, окутуучулардын, атайын кесипкөйлөрдүн жаак, тил, эрин дефектүүлөр үчүн эң пайдалуу машыгуу куралы болуп эсептелет.

Сахна кебинде кандай гана тексттин үстүндө иштөө иши жүрбөсүн, маселен, жогоруда айткандай, макал-лакап болобу же жаңылмач болобу, дегеле сөздүн башталышы менен аягы жакшы айтылуусун талап кылуу менен бирге, ортосундагы сөздөрдү көңүлдөн чыгарбоо, чала

айтып көмүскөдө калтырбоо керек. Айтылган сөздүн негизги ою, маанисинин жеткиликтүүлүгү таза, так дикцияга жараша болот.

Жыйынтыктап айтканда, дикция боюнча иштөөдө, аткаруучу автордун сөзү аркылуу көрүүчүлөргө өз оюн, сезимин, мамилесин жеткирүү максаты коюлат. Айтылып жаткан тексттин тиешелүү деңгээлдеги таасиринин негизинде, көрүүчүгө сөздүн ордун, күчүн терең түшүнүп жана баалоого түрткү берет. Аткаруучудан сөздөр так, даана (дикция, орфоэпия) айтылышы, үндүн жагымдуу, жеткиликтүүлүгү (дем алуунун, үндүн тууралыгы), ар бир сүйлөмдүн жана жалпы тексттин (сүйлөө логикасы) маанисин туура чагылдыруусу талап кылынат. Ошо менен бирге тексттеги окуяны аткаруучунун үнү аркылуу сезебиз жана угабыз. Анын сапаты, албетте биринчиден, көркөм сөз чебери, актёрдун табият боёкторунун тыгыз айкалыштыгынан пайда болгон мыкты коюлган дикция деген жыйынтыктар жасалды.

Колдонулган адабияттар

1. Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окутуунун методикасы. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2017, 88-б.
2. Дулатова Г. Кыргыз театрынын сахналык кеби. Театр окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Бишкек: Шам, 2004, 52-б.
3. Саричева Е.Ф. Работа над словом. – Москва: Искусство, 1956, с. 86.
4. Искендерова Ж. Сахна кеби жана көркөм окуу хрестоматиясы. – Бишкек: Принт Экспресс, 2018, 15-16-б.
5. Станиславский К.С. Собрание сочинений. Том 3. – Москва: Искусство, 1955, с. 67-70.
6. Макаренко А.С. Избранные произведения. – Москва, 1955, с. 206.
7. Бообекова Т. Дикция жана анын негиздери. – Бишкек: Фаст принт, 2019, 98-б.